

РИСКУЛОВ ШАХЖАХОН

Таянч докторант, ТДШУ

XIX аср биринчи ярмида инглиз жосуслари Марказий Осиёда

Аннотация. Мазкур мақолада XIX аср биринчи ярмигача бўлган даврда Буюк Британия томонидан Марказий Осиёга юборилган махсус хизмат ходимларининг фаолияти ёритилади. Шунингдек, Марказий Осиё ҳудудига инглиз элчилари, савдогарлари, сайёҳлари ниқоби остида ташириф буюрган Британиянинг мустамлакачилик сиёсатини олиб боровчи Ост-Индия компанияси ва унга хизмат қилган ходимлар, компаниянинг асосий стратегик йўналиши, уларнинг минтақада амалга оширган геосиёсий мақсадлардаги фаолиятлари, иш услублари, Марказий Осиё минтақасида жойлашган мамлакатларнинг давлат тузими, бошқарув шакли, қўшни давлатлар билан муносабатлари, қўшин турлари, ҳарбий истеҳкомлари, минтақанинг топографияси, халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий аҳволи, уларнинг урф-одатлари, анъаналари, турмуш тарзи, миллатлар ранг-баранглиги, бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари баён қилинади. Шунингдек, XIX асрнинг ўттизинчи йиллари охирида Британия империяси Афғонистон, Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларида бостириб кириш учун ҳарбий-сиёсий ва дипломатик тайёргарликларни қай тариқа олиб борганлиги, улар мамлакатдаги ҳар бир йўлларнинг батафсил чизмаларини, сув йўлларини, ҳукумат амалдорларини, ҳар қандай манбаларни, ҳудудларнинг сиёсий-иқтисодий шароитларини синчковлик билан ўрганишигани ёритилади.

Мазкур мақола моҳияти шундан иборатки: Буюк Британиянинг махфий хизмат тармоқлари, уларнинг фаолияти тизимли ва узлуксиз олиб борилиши, бунда ҳар қандай воситалардан фойдаланиши ёритилади. Мақола пировардида Британия империяси ҳар қандай ҳудудни босиб олишдан олдин узоқ йиллар ушбу жараёнга пухталиқ билан тайёрланиши кўрсатилади.

Таянч сўз ва иборалар: Марказий Осиё, Англия, Афғонистон, Бухоро, Хива, Ост-Индия компанияси, А.Бёрнс, Уилям Муркрофт, геополитика, империя, элчилар, сайёҳ, хонликлар, экспедициялар, махфий хизмат, жосуслар, давлат тузumi.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается деятельность британских спецслужб—в Центральной Азии в первой половине XIX века. Изучается деятельность Ост-Индской компании), которая осуществляет британскую колониальную политику под видом британских послов, торговцев и путешественников и ее сотрудников, основные стратегические направления компании, их геополитическая деятельность в регионе.

Рассматриваются государственное устройство стран Центральной Азии, форма правления, отношения с соседними странами, типы войск, военные укрепления, топография региона, экономическое, политическое и социальное положение народов, их традиции и обычаи, традиции, быт, разнообразие народов, особенности этого периода. Кроме того, анализируется военно-политическая и дипломатическая подготовка Британской империи к вторжению в Афганистан, Хивинское, Бухарское и Кокандское ханства в конце 1830-х годов, в которой содержались подробные чертежи каждой дороги и водные пути в стране, тщательный анализ государственных чиновников, любых источников, политических и экономических условий региона.

Освещаются деятельность спецслужб Великобритании, их систематическое и бесперебойное функционирование, использование любых средств для достижения цели. В заключении статьи освещается долголетняя тщательная подготовка Британской империи к овладению любым регионом.

Опорные слова и выражения: Центральная Азия, Англия, Афганистан, Бухара, Хива, Ост-Индская компания, А.Бернс, Уильям Муркрофт, геополитика, империя, послы, путешественники, ханства, экспедиции, секретная служба, шпионы, государственное управление.

Abstract. This article describes the activities of special services were sent by Great Britain to Central Asia until the first half of the 19th century. Also the British-colonial East-India company and its staff, who visited Central Asia under the guise of British ambassadors, traders, and tourists. The state structure, form of government, relations with neighboring countries of the countries located in the region, types of armies, military fortification, topography of the region, economic, political and social situation of the peoples, their customs, traditions, way of life, diversity of nations, peculiarities of this period are described. It also covers the military-political and diplomatic preparations of the British Empire for the invasion of Afghanistan, Khiva, Bukhara and Kokand khanates in the late thirteenth 19th century. They carefully studied the detailed drawings of every road in the country, the waterways, the government officials, the various sources, the political and economic conditions of the regions. The essence of this article is to cover the UK's secret services, their systematic and uninterrupted operation, and the use of any means at their disposal. The article concludes by saying that the British Empire had been carefully preparing for this process for many years before invading any territory.

Keywords and expressions: Central Asia, England, Afghanistan, Bukhara, Khiva, the East Indies, A.Burns, William Murkroft, geopolitical, Empire, ambassadors, traders, khanates, expedition, Secret Service, spy, state structure.

XVIII ва XIX асрларда Англиянинг Марказий Осиёда жойлашган мамлакатларга нисбатан қизиқиши кучаяди. Чунки Англияда капитализмнинг ривожланиши натижасида ундан олисда жойлашган ҳудудларни мустамлакага айлантириш ва савдо-сотик ишларини амалга ошириш учун янги бозорларни эгаллаш зарурати пайдо бўлди. XIX аср биринчи ярмида Англия ташқи сиёсатининг асосий йўналиши савдо иқтисодий соҳадан кўра, янги ҳудудларни эгаллаш ва мустамлакага айлантириш вазифаси устивор эди. XIX аср бошларидан кўплаб ҳинд рожалари ўзларининг мустақилликларидан айрилди. Англиянинг босқинчилик сиёсатини олиб борувчи Ост-Индия компанияси Ҳиндистон ярим оролининг шимолида жойлашган мамлакатларга ҳам бутун эътиборини қаратди, бу ерда иқтисодий важлардан кўра, геосиёсий мотивлар муҳим эди.

Ҳиндистон Британия империясининг ҳар тарафлама марвариди ҳисобланарди. Фақат унинг шимолий сарҳадлари хавфсизлик нуқтаи назаридан инглизлар учун муҳим эди. XIX аср бошларида шимолий Ҳиндистон ва Қозоқ даштлари орасида жойлашган ҳудудлар ҳақида инглизларнинг худди бошқа европаликлар сингари географик тасаввурлари кенг эмасди. Бунинг устига 1800 йилда атаман Матвей Иванович Платовнинг Ҳиндистонга

амалга оширган сафари инглизларни чўчитиб юборди¹, яъни русларнинг яқин келажакда Ҳиндистон чегараларида пайдо бўлиши ва геосиёсий нуқтаи назаридан Шимолий Ҳиндистонга чегарадош ҳудудлар устидан назорат ўрнатиши ҳақиқатга айланиб бормоқда эди. Россия ва Ҳиндистон ўртасида жойлашган ҳудудларни географик жиҳатдан тадқиқ қилиш ва уларнинг орасидаги масофани аниқлаш, шунингдек, Россия империясининг жанубга қараб силжишига қаршилиқ қилиш учун Марказий Осиёда жойлашган давлатлар билан алоқаларни ўрнатиш вазифаси геостратегик жиҳатдан Англия ташқи сиёсати учун долзарб эди.

Ост-Индия компанияси Марказий Осиёнинг иқтисодий ва сиёсий ҳолатини, ҳудуд орқали ўтган барча йўлларни аниқлаш, муҳим географик нуқтада жойлашган ҳар қандай объектларни ўрганиш, аҳолининг ижтимоий-сиёсий қатламини тадқиқ қилиш, шунингдек, ҳукумат аъзоларини ўз тарафига оғдириш мақсадида ўз ходимларини мунтазам равишда жўнатиб туради. Ходимлар турли қиёфада юборилган бўлиб, улар асосан савдогар, дарвеш, сайёҳ, муқаддас жойларга зиёрат қилувчилар ниқоби остида бу ҳудудда ҳаракат қилишган. Юборилган айғоқчилар минтақанинг энг хилват жойларигача кириб, ҳудуд жойлашувини мукаммал ўрганишган ва эҳтиёт-корлик билан тўпланган маълумотларни қайд этиб боришган. Улар маҳаллий аҳоли тилини ва уларнинг урф-одатларини яхши билишган бўлиб, бу эса уларга бу ҳудудда узоқ муддат фаолият юритишларига ва ўзларига нисбатан шубҳа уйғотмаслигига ёрдам берган². Марказий Осиё масалалари бўйича Англия сиёсатида муҳим роль ўйнаган инглиз тарихчиси Ж.Олдер “Марказий Осиё масаласида дипломатик фаолият юритишдан олдин минтақа ҳақидаги тадқиқотлар нақадар муҳим эканлиги ва айниқса, географик билимлар ҳар доим сиёсат, иқтисодиёт, дипломатия ва ҳарбий ҳаракатлар билан чамбарчас боғлиқ эканлигини, бунда ҳар қандай аскар ва сиёсатчидан кўра, тадқиқотчи ва махфий жосуслар муҳим роль ўйнашини” таъкидлайди³.

Ушбу мақсадлар йўлида биринчи бўлиб, XIX аср бошларида Ост-Индия ходими Георг Людвиг фон (фамилияси номаълум) Туркистон отларини сотиб олиш ниқоби остида Марказий Осиёга ташриф буюради⁴. У XIX аср бошларида (1804-1805) Ҳиндистонга куйидаги йўналишлар бўйлаб ўз сафарини амалга оширади: яъни Қошғар, Бадахшон, Қўқон, Туркистон, Қирғиз даштлари ва Ўтрор орқали Самарқанд, Қошғар, Ёрқент бўйлаб Ҳиндистонга қайтади⁵. Саёҳат йўналишининг кенглиги кишини ўйлантиради, яъни сафар тижорий мақсад учун эмас, балки геополитик жосуслик саёҳати эди. Шунини таъкидлаш

¹ www.voslit.info

² Timchenko S.V. Anglo-Russian rivalry in Central Asia in the 40s. XIX century. – Almaty. – P.120.

³ Alder G. J. British India's Northern Frontier. 1865-1895. – London, 1963, – P. 4.

⁴ Wood J. A journey to the source of the river Oxus. New edition, with an essay on the geography of the valley of the Oxus by H. Yle. – London., – chapter. 12. – 1872.

⁵ Ritter.K. Physical Geography. Part III. – St. Petersburg, 1873.

керакки, баъзи бир тадқиқотчилар ушбу саёҳат тўғрисидаги маълумотларни Георг Людвиг фоннинг уйдирмалари деб ҳисоблашади¹.

1812-1813 йилларда Мир Иззат Улло Уилям Муркрофтнинг топшириғи билан Кашмир, Тибет, Шарқий Туркистон (Ёркент, Қошғар) Қўқон, Самарқанд, Бухоро каби Марказий Осиёнинг кўплаб шаҳарларида бўлади. Унинг зиммасига “кўрган ва эшитганларининг ҳаммасини” ёзиб қайд этиб бориш, аниқ режа бўйича кузатувлар ўтказиш вазифаси юклатилади. У амалга оширган экспедицияси давомида: аҳоли яшайдиган манзилларнинг аниқ номлари, уларнинг жойлашган ўрнини аниқлаб харитага тушириш, шаҳарлар ва қишлоқлар орасидаги масофа, йўлларнинг сифати ва равланлигини тасвирлаш, ичимлик суви, ем-хашак, деҳқончилик билан аҳолининг қанчалик бандлиги, уларнинг асосий экин маҳсулотлари, шунингдек, чорва турлари ва ҳаттоки, уларнинг миқдори тўғрисида маълумотлар бериш, келгусида ҳарбий ҳаракатлар пайтида ҳарбий лагерларни ташкил этиш учун қулай бўлган жойларни аниқлаш, маҳаллий ҳукумдорларнинг қуролли кучлари ва истеҳкомлари тўғрисида батафсил маълумотлар тўплайди². Миссия қойилмақом тарзда бажарилган эди. Мир Иззат Уллонинг Қошғардаги бир тошкентлик савдогар ҳақидаги эсдаликлари жуда қизиқ, яъни унда унинг исмига битилган мактублар бор эди. Бундан ташқари, Мир Иззат Улло қандайдир бир Мулла Наср Қошғарий деган кимсадан Пекиндан Қошғаргача бўлган йўллар, аҳоли пунктлари ва сафар давомидаги қийинчиликлар ҳақида маълумотлар беради. Шу қаторда йўл бўйлаб 126 та работлар жойлашганлигини ҳам тавсифлайди³. Шунингдек, Мир Иззат Уллонинг ҳисоботларида Ҳофиз Фазлиддинхон исми ҳам келтирилган бўлиб, у Мир Иззат Уллога турли туман қарвон йўллари ҳақидаги маълумотларни етказиб турган⁴. Буларнинг барчаси бизга Шарқий Туркистонда XIX аср бошларида Ост-Индия компанияси мусулмонлар орасида диний раҳнамолар ва савдогарлардан иборат жуда кенг жосуслик тармоғига эга бўлганлигидан далолат беради.

XIX асрнинг иккинчи ўн йиллиги ўрталарида Уилям Муркрофт тадқиқот фаолиятини шу қадар муваффақиятли амалга оширадики, натижада 1818 йилда Хитой ҳукумати у ва унинг ҳамроҳларини таъқиб этиш ва ҳибсга олиш учун Ёркент деворларига унинг расмларини осиб қўйишни буюради⁵. Уилям Муркрофт Ост-Индия компаниясида ҳарбий ветеринар ва мирохўрлар бошлиғи сифатида хизмат қиларди. 1819-1825 йиллардаги Уилям

¹ Wood J. A journey to the source of the river Oxus. New edition, with an essay on the geography of the valley of the Oxus by H. Yle. – London. – Ch. 12. – 1872.

² The journey Mir Izzat Ulla to Kokand's khanate in 1812 y. /Yu.A.Sokolova// Тр. SAGU. – Ful. 78. – Book.11: Historical sciences. – Tashkent. 1956.

³ Ritter.K. Physical Geography. Part I. – St. Petersburg, 1869.

⁴ The journey Mir Izzat Ulla to Kokand's khanate in 1812 y. /Yu.A.Sokolova// Тр. SAGU. – Ful. 78. – Book.11: Historical sciences. – Tashkent. 1956.

⁵ P.L.Chikhachev. About the study of the Sir and Amudarya peaks and the Pamir upland. – St.Petersburg., 1848.

Муркрофт ва Жозеф Требек экспедициясининг мақсади расмий тарзда гўё ҳинд отлик армияси учун зотдор отларни қидириб топиш деб билдирилган бўлса-да, аслида унинг экспедициясининг асл мақсади Ўрта Осиёда рус савдосини қисқартириш эди¹. Яъни, Ўрта Осиёда агарда рус савдосини йўқ қилмаганда ҳам, ҳеч бўлмаганда уни қисқартиришдан иборат эди. Унинг саёҳати 1819 йилда Ҳиндистондан Шарқий Туркистон томон бошланди. Миссия аъзолари яхши курулланган бўлиб, улар ихтиёрида 2 та замбарак ҳам бор эди². Шундай бўлсада, У.Муркрофт Балистоннинг Ладак шаҳрида (ҳозирги Ҳиндистоннинг Жамму Кашмир штати) маҳаллий ҳукумат томонидан 2 йил мобайнида (1820-1822) ушлаб турилади. Ушбу вақт мобайнида у ўлка ҳақида унинг халқи, аҳоли сони, шаҳарлари, қишлоқлари, йўллар, сўқмоқлари, ўлканинг иқлими, аҳолининг турмуш тарзи, хўжалиги, мамлакат бошқарув тизими, истеҳкомлари ва қўшинлари тўғрисида маълумотлар тўплайди³. Сўнгра, у ҳамроҳи Ж.Требек билан Кобулдан Ҳуннай довони орқали Балхга ўтади. Улар экспедицияси давомида ҳарбий истеҳкомлар тўғрисида ахборотлар тўплайди. У Тошқўрғонда (ҳозирги кунда Хитойнинг Синьцзян-Уйғур автоном туманида жойлашган тожик миллати яшайдиган уезд) иккита қалъа борлигини, уларнинг бири дарёнинг ўнг соҳилида тепалиқда, иккинчиси соҳилнинг чап қирғоғида яланглиқда жойлашганлигини қайд этиб ўтади. Тошқўрғон шаҳри пахса девор билан ўралган бўлиб, шаҳарга ёғочдан ясалган катта дарвоза орқали кирилар эди. Мабодо ушбу шаҳар артиллерия ҳужумига учраса муҳофаа қобилиятига эга эмас эди⁴. Сўнгра Муркрофт Қундузга келади, аммо у ерда у жосуслиқда гумон қилинади, натижада у Талиханга қочишга мажбур бўлади. У ердан у Бухорогача етиб боради. Шуни таъкидлаш керакки, у ҳар бир қадамида ҳарбий стратегик маълумотларни тўплаб боради.

Экспедиция охирида У.Муркрофтга Ж.Требекдан ташқари Мир Иззат Улло ҳам ҳамроҳлик қилади⁵. Шундай қилиб, У.Муркрофт экспедицияси давомида 1822 йил Кашмирда, 1824 йил Жалолобод ва Қобул шаҳарларида бўлди. У ва унинг ҳамроҳлари европаликлар орасида биринчи бўлиб Боминдаги улкан Будда ҳайкалини кўришган. 1825 йил 25 февралда У.Муркрофт экспедицияси аъзолари Бухорога етиб келади. Бухорода улар ўзи қидираётган тулпорларни топа олмайди. Аммо, инглиз экспедициясидан 4 йил аввал Бухорода рус миссияси бўлгани ҳақидаги муҳим маълумотни

¹ A.Ya.Sokolov. English machinations in Afghanistan in the first half of the 19th century //Тр. САГУ, The History of the East. New series. – Book 9. – Вып. 68. – Ташкент, 1955.

² A.Ya.Sokolov. English machinations in Afghanistan in the first half of the 19th century //Тр. САГУ, The History of the East. New series. – Book 9. – Вып. 68. – Ташкент, 1955.

³ Yu.L.Henry. Sketch of geography and history riding Amudarya. – St.Petersburg., 1873.

⁴ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

⁵ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

аниқлайди¹. XIX асрнинг 20 йилларида Чор Россияси Бухоро амирлигига ўз экспедициясини юборади. 1820-1821 йиллардаги А.Ф.Негри бошчилигидаги экспедиция таркибида табиатшунос Е.К.Мейендорф ҳам бўлган. У саёҳати маҳсули сифатида 1826 йилда «Путешествие из Оренбурга в Бухару» деб номланган китобини нашр килдирган². Бухородан ортга қайтаётганларида безгак тутиши натижасида У.Муркрофт Андхойда Ж.Требек эса Мозори-Шарифда вафот этади³.

Бу экспедиция натижасида инглизлар Бухоро амирлигини ҳар тарафлама ўрганади ва маҳаллий амалдорлар билан тил топишнинг уддасидан чиқади. У.Муркрофт ўзининг экспедицияси давомида келажакда Марказий Осиёга сиёсий мақсадларда келадиган Британия ходимлари учун жудаям керакли бўлган маълумотларни тўплайди⁴. У.Муркрофт миссияси билан Англия ҳукуматининг Марказий Осиё ҳудудини тадқиқ қилиш ишларининг дастлабки босқичи якунланади.

Марказий Осиёнинг иқтисодий, сиёсий имкониятлари, савдо йўллари, стратегик аҳамиятга эга нуқталарини ўрганишда анчагина катта иш қилган инглиз армияси ҳарбий разведка лейтенанти А.Бёрнс бўлиб, у Ост-Индия компаниясига хизмат қилганлар орасида энг қобилиятлиларидан эди. У форс тили ва унга яқин бўлган бошқа диалектларни ҳам мукамал эгаллаган бўлиб, бу эса унга Ўрта Шарқ халқлари орасида осонлик билан муносабатда бўлишига ва тил топишиб кетишига хизмат қилди. У тўплаган маълумотлар ҳарбийлар, дипломатлар, иқтисодчилар, лингвистлар, савдогарлар, географ ва сайёҳлар учун Марказий Осиёда фаолият олиб боришида жуда муҳим аҳамиятга эга эди. А.Бёрнс “Бухорога саёҳат” китобининг кириш сўзида Марказий Осиёга амалга ошириладиган экспедиция Англия ҳукумати топшириғи эканлиги ва тадқиқотдан очиқчасига разведка мақсади кўзланганлигини таъкидлайди⁵. 1831 йилда А.Бёрнс ҳинд савдогари никоби остида Бухорога йўл олади. Унинг вазифасига Ҳиндистондан Бухорога энг қисқа бўлган йўлни топиш, маҳаллий бозорларни ўрганиш, қазилма бойликлари бор жойларни аниқлаш, маҳаллий ҳукмдорларнинг қўшинлари тўғрисида маълумотлар тўплаш, Бухоро амирлиги билан Ҳиндистон ўртасидаги дастлабки сиёсий ва савдо алоқаларини ўрнатиш кирарди⁶.

А.Бёрнс саёҳатини Дехлидан бошлайди ва Амритсар, Пешовар, Кобул орқали Хулумга келади. Хулумдан у шарққа қараб йўл олади ва Кундуз

¹ <https://ru.qwe:wiki>

² R.R.Alimova. Diplomatic and trade-economic relations of the Central Asian khanates with neighboring countries (based on Russian historiography and sources of the 16-20th centuries). – Т., 2017., – Р. 36.

³ I.V.Mushketov. Turkestan. – St.Petersburg., 1886.

⁴ A.Ya.Sokolov. English machinations in Afghanistan in the first half of the 19th century //Тр. САГУ, The History of the East. New series. – Book 9. – Вып. 68. – Ташкент, 1955.

⁵ Burns A. Travel to Bukhara. Part III. – М., 1850., – Р. 185.

⁶ Burns A. Travel to Bukhara. Part III. – М., 1850., – Р. 274.

шаҳрини батафсил тадқиқ қилади. У ердан Балхга қараб юради, сўнгра Амударёдан ўтиб Қарши орқали Бухорога етиб боради. У ерда бир неча ой бўлиб, А.Бёрнс Чоржўй ва Урганч орқали Машҳадга йўл олади. Шу жойдан унга Ост-Индия компанияси ходими Мохан Лал унга Ҳиротга бориши учун ҳамроҳлик қилади. Улар бутун Хуросонни айланиб, сўнгра Техрон ва Форс кўрфази орқали ўтиб, 1834 йилда Ҳиндистонга қайтиб келади¹.

Аслида Бёрнсинг олиб борган барча экспедиция миссияларининг моҳиятида Афғонистонни ҳарбий йўл орқали босиб олишга қаратилган ҳаракат ётарди. Ост-Индия компанияси раҳбарлари унга Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳар томонлама танишиш, хусусан унинг ҳукумати, ҳукумат раҳбарлари, амалдорлари, иқтисодий, унинг қуролли кучлари, бойликлари, шунингдек, қўшни мамлакатлар билан ўзаро муносабатлари ҳақида маълумотлар тўплаш тўғрисида кўрсатмалар беради. Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун экспедиция таркибига лейтенант Роберт Лич, ҳинд флоти лейтенанти Жон Вуд ва врач Персивал Лордлар кирарди. Р.Личга мамлакатнинг ҳарбий соҳасини ва унинг қўшин турларини кузатиш, Ж.Вудга сув йўллари, биринчи навбатда Амударёни ўрганиш, П.Лордга эса ҳудуднинг табиий бойликларини аниқлаш ва уларнинг аниқ манзилларини харитага тушириш вазифаси юклатилади. П.Лорд узоқ вақт мобайнида Қундуз хонлигини ўрганади, Ж.Вуд эса Помир олди ҳудудларини, хусусан, юкори Амударё, Вахан, Сарикўл ҳавзалари тўғрисида маълумотлар тўплаш билан шуғулланади. Р.Лич бу вақтда Қандаҳорда қолиб, А.Бёрнсга Қандаҳор, Ҳирот ва Эронда бўлаётган воқеалар ҳақида ахборотлар жўнатиб туради².

А.Бёрнс ўзининг эсдаликларида Афғонистоннинг бой табиати ва иқтисодий-сиёсий имкониятлари ҳақида ҳам батафсил маълумотлар келтиради. Қундуз вилояти ҳукумдори Муродбек ихтиёрида 30 минг отлик 6 та замбаракка эга яхши қуролланган қўшини борлиги ҳақидаги хабарларни беради³. Унинг тўплаган ахборотлари ичида энг қимматлилари: Ҳиндистондан Афғонистон ва Марказий Осиёга борадиган йўлларнинг батафсил чизмалари, Марказий Осиё хонликларининг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий аҳволи, Амударёнинг чап қирғоғидаги ерлар, Афғонистон ва Синд ўлкасининг турли-хил ҳудудлари ҳақидаги ҳисоботлар эди. Бу маълумотлар Афғонистонга ва Марказий Осиёнинг бошқа ўлкаларига тезкорлик билан ҳарбий ҳужум режаларини ишлаб чиқиш учун керак эди.

1838-1842 йиллардаги биринчи инглиз-афғон уруши пайтида А.Бёрнс инглизларнинг Кобулдаги доимий сиёсий ходими сифатида 1839 йилдан бошлаб фаолият олиб боради. 1841 йил халқ кўзғалони даврида А.Бёрнс укаси Чарлз билан Кобулдан яширин тарзда чиқиб кетаётганларида кўзғолончилар томонидан қўлга олинади ва қатл этилади⁴.

¹ Khidoyatov G.A. British expansion in Central Asia. – Т., 1981. – P.11.

² Russia and Afghanistan. – М., 1989. – P. 25.

³ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

⁴ History of Afghanistan from ancient times to the present day. – М., 1982.

1838 йилда А.Бёрнснинг ҳамроҳларидан бири Ж.Вуд Помир олди ҳудудларини тадқиқ этади. Унинг асосий тадқиқот объектига Помир ҳудудида жойлашган истехкомлар, қалъалар, Бухоро ва Қўқонга олиб борадиган йўлларни аниқлаш кирарди. У Камруд қалъаси Қундуз дарёси соҳилида жойлашганлиги, дарёнинг эни 24 фут, ўртача чуқурлиги 2 фут, оқим тезлиги соатига 4-5 мил, қалъа эса 5 минг 600 фут баландликда жойлашганлигини қайд этади. Шунингдек, Ж.Вуд Жерма қўрғони Бадахшондаги барча қалъалардан муҳим эканлигини, Амударёдан ўтадиган энг яхши кечув жойи Шарвак қалъаси ёнидан ўтганлиги, ҳаттоки у ердан Қундуз ҳукумдори Муродбек ўзининг замбараклари ва отлиқларини ҳам олиб ўтганлигини таъкидлайди¹.

Сўнгра, у Бадахшондан Вахан сари йўл олади. У ерда барча аҳоли яшаш манзилгоҳларини, уларнинг географик жойлашувини, манзилгоҳлар орасидаги масофани, сув йўлларини, табиат манзараси ва ҳудуд иқлимини синчковлик билан ўрганади. Бундан ташқари, Вуд бу ерда аскарларнинг ҳаракатланиши жуда қийинлигини ва Помирда Ҳиндукушдаги каби ўрмон ва дарахтларнинг кўп эмаслигини ҳам таъкидлаб ўтади². Биринчи инглиз-афғон уруши бошланиши дастлаб инглизлар учун бирмунча муваффақиятли бошланади ва Афғонистонни ишғол қилиш якунлангандек кўринади. Шунинг натижасида инглиз қўмондонлари Бухоро, Қўқон ва Хивага томон бостириб киришни режалаштира бошлайдилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун 1839 йил июль ойида Ҳиротда капитан Эллиот д'Арси Тод бошчилигида Марказий Осиё хонликларида ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий разведка ишларини олиб боровчи бошқарма тузилади³. Бу вақтда Хива хонлиги Британия разведкаси учун бирмунча қизиқарли эди, шунинг учун Хивага Шекспир, Аббот ва Вейбер сингари агентларни жўнатади⁴.

1840 йил Кобул окупация қилинган пайтда Р.Берслем билан Д.Стюарт инглиз ҳукумати топшириғи билан Хулмга, яъни тоғ доvonларидаги сўкмоқларни, уларни ошиб ўтадиган йўлларни аниқлаш учун жўнайди. Бундан ташқари, Берслем шимолга, яъни Марказий Осиё хонликларига қўшинларни олиб ўтадиган йўлларнинг шарт-шароитларини ҳам таърифлаб берган. Р.Берслем доvonлардан ошиб ўтиш ўта хатарли бўлиб, қияликлардан ва турли хил баландликлардан иборат эканлиги, баҳор фаслида артиллерия қўшинининг ҳаракатланиши имконсиз эканлигини таъкидлайди⁵.

XIX аср 40-йилларидан бошлаб Россия империяси Марказий Осиёга қараб фаол тарзда силжий бошлади. 1839 йилда Перовскийнинг Хивага юриши, русларнинг Бухоро амирлигига уюштирган дипломатик миссияси, Ўрта Жуз козоқларининг бўйсундирилиши ва Шарқий Қозоғистонда русларнинг ҳарбий

¹ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

² <https://ru.qwe.wiki>.

³ N.A.Khalfin., Y.F.Rassadina., N.V.Khannikov – orientalist and diplomat. – M., 1977.

⁴ M.A.Terentev. Russia and England in the Central Asia. – St.Petersburg., 1875.

⁵ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

истехкоми қурилиши, буларнинг ҳаммаси Россиянинг Марказий Осиё минтақасига бўлган геополитик манфаатлари йўлидаги қадам эди. Буюк Британия бу ҳаракатларни хавотир билан кузатди, ҳаттоки Афғонистондаги мағлубият ҳам Британия ҳукуматининг Марказий Осиё хонликларига бўлган қизиқишини пасайтирмади. Шунинг натижасида Британия ҳукумати топшириғи билан қўлаб жосуслар Ўрта Осиё хонликларида фаолият олиб борди.

1842 йилда Британия ҳукумати Бухоро амирлигига полковник Стоддарт, Қўқон хонлигига эса капитан А.Конолли бошчилигидаги экспедицияларни жўнатади. А.Конолли Қўқонда дастлаб яхши кутиб олинади, аммо кейинчалик унга нисбатан маҳаллий ҳукумат томонидан шубҳа уйғонади ва ҳибсга олинади. Шундан сўнг, у Бухорога юборилиб, у ерда Стоддарт билан биргаликда жосусликда айбланиб қатл этилади¹. Бухорода шундай қисмат бошқа инглиз жосусларининг ҳам бошига тушади, масалан Ост-Индия ходимлари Жованни Орландо, Флорс Назелли, грек Иосифлар жосусликда айбланиб, амирлик томонидан қатл этилади².

1844-1845 йилларда Британия ҳукумати топшириғи билан Иосиф Вольф Бухорода бўлади. У маҳаллий тилларни яхши билган, шунинг учун унга маҳаллий аҳоли ва ҳукумат вакиллари билан тил топишишда қийинчиликлар юзага келмайди. Вольф фаолиятининг асосий мақсади Бухоро амирлиги томонидан Қўқон ва Шаҳрисабзга бўладиган ҳарбий ҳаракатнинг олдини олиш ва кейинчалик ушбу ҳудудлар билан бўладиган муносабатларда асосий роль ўйнайдиган фигура бўлиш эди³.

XIX асрнинг 40-йилларида капитан Феррье Помир ҳудудида жойлашган ҳукмдорларнинг истехком ва қўшини тўғрисида маълумотлар тўплаш билан шуғулланган. Унинг ёзишича, “Шибирғонда бир дона ҳарбий истехком борлигини, бу ерда 2 минг отлик аскар ва 5 минг пиёда қўшин мободо вазият тақозо қилганда, унинг сони 6 мингдан ошишини, Андхойда 1800 отлик аскар 600 пиёда, лозим бўлганда 24 соат ичида қўшин сони уч баравар қўпайишини, Ахчи эса девор билан ўралган ҳарбий истехкомга эга шаҳар, унда 200 отликка эга гарнизон ва 2 минг пиёдага етадиган қўшин, Мозори-Шарифда эса 250 нафар отлик, минг нафар пиёда қўшин, Хулмда 8 минг отлик аскар, 3 минг пиёда аскар, Сарипулда (Хулум ҳукмдори Мир Валининг куёви Маҳмудхон бошқарган мустақил феодал ҳудуд Афғонистон амири Дўстмуҳаммад даврида бўйсундирилган⁴) 2 минг отлик 2 минг пиёда аскар” борлигини баён қилади. Бундан ташқари, Феррье Балх Туркистоннинг қўлаб вилоятларини нон билан таъминлайдиган стратегик аҳамиятга эга шаҳар эканлигини таъкидлайди⁵.

¹ Kh.F.Yuldashbayeva. From the history of English colonial policy in Afghanistan and Central Asia (70-80y.20 c). – Tashkent., 1963.

² Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – СПб., 1875.

³ Kh.F.Yuldashbayeva. From the history of English colonial policy in Afghanistan and Central Asia (70-80y.20 c). – Tashkent., 1963.

⁴ Sir H.N.Howorth. History of the Mongols: From the 19th to the 19th century. – London., 1830. – P. 869.

⁵ I.Minayev. Information about the upper Amudarya countries. – St.Petersburg., 1879.

Юкорида кўриб ўтганимиздек, Англиянинг турли ниқоблар остида жўнатган экспедициялари Афғонистон ва Марказий Осиёга нисбатан тожовузорлик сиёсати билан йўғрилган эди. Шу мақсадда улар ҳар қандай баҳоналардан унумли фойдаланиб, Афғонистон ва Марказий Осиё минтақасини иқтисодий, сиёсий, ҳарбий йўналишларда синковлик билан ўрганган. Марказий Осиёда Англия ва Россиянинг сиёсати қандайдир ниқоблар остида олиб борилган бўлмасин, уни амалга ошириш учун ҳар қандай баҳоналар ишлатилган бўлса ҳам, бу сиёсат моҳиятан тожовузор мустамлакачилик сиёсати эди¹.

Хулоса. XIX асрнинг энг муҳим халқаро муаммоларидан бири бу “Марказий Осиё” масаласи эди. Шунинг учун бутун аср мобайнида Марказий Осиё Англия ва Россия ўртасидаги баҳсга сабаб бўлди. Оқибатда, XIX аср охирига келиб, бу икки империалистик давлатлар ўртасидаги инқироз катталашиб узоқ давом этган сиёсий можарога айланди. Асосий муаммо мустамлакачи мамлакатлар ўртасида ҳали бўлиб олинмаган ҳудудларни эгаллаб олиш учун бўлаётган кураш эди. Бу курашда XIX аср капиталистик тизим ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари кўзга ташланади. Англия ва Россиянинг ҳукмрон доиралари Марказий Осиёдаги тожовузор ҳаракатларини оқлаш, ушбу минтақанинг маълум қисмларига ўз ҳуқуқларини асослаш учун қўплаб жиддий далилларни топадилар.

Ост-Индия компанияси Афғонистон ва Марказий Осиёнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий қудратини, стратегик аҳамиятга молик йўлларни, муҳим географик нуқтада жойлашган ҳар қандай объектларни, аҳолининг ижтимоий-сиёсий қатламини тадқиқ қилиш мақсадида ўзининг вакилларини мунтазам жўнатиб турган. Юборилган ходимлар асосан маҳаллий аҳоли тилини ва уларнинг урф-одатларини яхши биладиган кишилардан иборат бўлиб, улар савдогар, дарвеш, сайёҳ, зиёратчилар ниқоби остида бу ҳудудда ҳаракат қилишган. Юборилган айёқчилар минтақанинг энг хилват жойларига кириб, ҳудуд жойлашувини мукамал ўрганишган ва эҳтиёткорлик билан тўпланган маълумотларни қайд этиб боришган.

Афғонистон билан урушдаги мағлубиятдан кейин инглизлар учун бу мамлакат орқали Ўрта Осиё хонликлари, умуман Марказий Осиёга кириш ва уни тадқиқ этиш ишлари мушкул бўлиб қолган. Бунинг устига Шарқий Туркистон орқали кириш чегаралари ҳам берк бўлиб, нафақат инглизлар учун, балки бутун европаликлар учун бир хил таъқиқ жорий этилган. Шимолдан Россия орқали кириб келиш умуман иложсиз бўлиб қолган. XIX асрнинг биринчи ярми охирларида инглиз разведкаси учун Марказий Осиё ўзига хос берк ҳудудга айланиб улгурган эди.

¹ Kolesnikov A.A., Kharatashvili G.S. Russia and Afghanistan. Missions. Expeditions. Traveling (second half of the 19th - beginning of the 20th centuries). – St. Petersburg, 2011. – P. 6.